

Правові межі кримінальної політики та проблеми її гуманізації

У теорії кримінального права існує декілька підходів до визначення правових меж кримінальної політики. Перший – це вузькопрофесійний, коли мова йде про практику організації протистояння злочинності правоохоронних органів. Основною діяльністю тут є організаційні заходи у формі комплексних короткострокових, середньострокових або довгострокових планів з обов'язковим визначенням часу і суб'єктів виконання (С.А. Бородин, І.М. Гальперін, В.М. Кудравіца, І.П. Лансевичо, А.А. Мулика, М.О. Стручачов та ін.). Другий – теж крайній, але більш широкий, коли кримінальна політика тісно чи ширшою мірою зливається з соціальною (добробут, економіка, культура, освіта, медицина тощо) [1]. І якщо кримінальна політика (за прикладом сполучених посудин) займає визначне місце в соціальній політиці, то, у свою чергу, остання активно стимулює кримінальну політику стосовно завдань і діючих попереджувальних програм. У такому разі кримінальна політика фактично повністю збігається з політикою профілактичної діяльності, бо рання профілактика – це і є система активних соціальних заходів виховного характеру, які виходять далеко за межі суто правоохоронної діяльності на основі чинного кримінального законодавства.

А.І. Коробєєв вдало класифікує елементи кримінальної політики, які, доякновіючи один одного, розкривають змістовну сторону кримінально-правової діяльності. Зокрема, називаються такі структурні елементи: а) комплекс основних принципів кримінально-правових видів впливу на злочинність, б) встановлення і систематизація жорстко суспільно небезпечних діянь, визначених злочинними (криміналізація), та виключення певних діянь з числа злочинних (декриміналізація); в) встановлення характеру карності суспільно небезпечних діянь (пеналізація) та умов звільнення від кримінальної відповідальності або від покарання (декарнізація); г) визначення альтернативних покаранню заходів кримінального характеру, а також заходів, які застосовуються поряд із покаранням (підкріплюючих заходів) [2].

Але ця класифікація, як і більшість інших, не містить як один з найважливіших елементів постулює зняття числа засуджених до позбавлення волі, що насправді б реалізовувало багатоголоску ідею гуманізації кримінального покарання. Крім того, принципово важливо наголосити, що позитивний ефект може настати тільки за умови одночасної гуманізації самих місць позбавлення волі. Після відбуття покарання, пов'язаного з позбавленням волі, засуджений повинен зберегти здатність адаптуватися до нормальних умов життя, а для цього необхідне повсякденне соціально-психологічне забезпечення контингенту засуджених. Є ще один дуже важливий аспект цієї проблеми, на який спеціально звернув увагу А.І. Коробєєв. Постулює згорання кримінальної репресії у формі позбавлення волі як стратегічна установка вже тепер вимагає розширення та посилення комплексу заходів впливу, не пов'язаних з позбавленням волі, з тим щоб у боротьбі з неле-

тивними соціальними явищами не створювався вакуум [3]. У цьому відношенні можна і доцільно більш ріпуче переходити до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі [4]. Прямий і зворотний зв'язок покарання до позбавлення волі й подальшої злочинної діяльності засуджених стає все більш очевидним [5].

Важливі завдання стоять перед кримінальним та кримінально-виконавчим правом стосовно раннього попередження правопорушень і злочинів серед засуджених до позбавлення волі, особливо засуджених з наркотичною залежністю. У літературі наголошується, то "головним критерієм оцінки ефективності попередження наркотизму і злочинності серед засуджених до позбавлення волі, здійснюваного адміністрацією виправно-трудових колоній та інших суб'єктів профілактики, є ступінь результативності. Загальна ефективність багато в чому залежить від ступеня і рівня урахування особистих психологічних якостей засудженого з наркотичною залежністю" [6].

Інтеграційні ін'єкції в кримінальне право за рахунок кримінології та кримінально-виконавчого права викликані: а) об'єктивним станом злочинності в країні, коли потрібне розроблення нової, більш широкої теоретичної бази боротьби зі злочинністю; б) необхідністю відновлення системи ранньої профілактики злочинів та зростання теоретичного потенціалу правоохоронних органів; в) підвищенням концептуального значення вивчення не тільки характеру суспільних відносин, яким злочин завдає шкоди, а й особи злочинця, котрий конкретно цю шкоду заподіяв ("жоден кримінолог, яку б наукову школу він не представляв, не може обійти проблему, пов'язану з людиною, яка скоїла злочин" [7]). Тобто без вивчення "соціального обличчя" злочинців неможливо вивчити й зрозуміти соціальний феномен злочинності як такої. У процесі аналізу злочинності з погляду характеристики її носіїв особливо, можна сказати, навіть міжнародного значення набуває розгляд особливих рецидивістів та психічно хворих чи неврівноважених злочинців. Наприклад, у Японії "особи, які вчиняють злочини вдруге, складають 34% в загальній кількості осіб, зареєстрованих поліцією (міліцією) як підозрювані у вчиненні злочинів, передбачених КК. З осіб, які знаходяться в пенітенціарних установах, 58% потрапили до них не вперше" [8]. Нарешті, для успішної боротьби зі злочинністю принципово важливо досліджувати не просто злочинну мотивацію, а саме такі стани людської психіки, як стрес, афект, реакція на випадкову ситуативність і т. ін. [9].

Поняття кримінального права в такому широкому розумінні (через поняття кримінології та кримінально-виконавчого права) збагачуються ще й арсеналом психологічної та медичної наук. Скориставшись термінологією К.М. Леонтьєва, "у дупі якого було вікно, звідки відкривалася безконечність" (М. Бердяєв), кримінологія закликає людство вивчати людину, її психологію та соціальні зв'язки, людину, яка стоїть на межі "темної безодні майбутнього" [10]. Підвищення теоретичного рівня науки кримінального права завдяки його інтеграційним зв'язкам дає реальний шанс суспільству забезпечити ефективність боротьби зі злочинністю на більш надійній науковій основі, бо "наука

– останній ступінь у розумовому розвитку людини, її можна вважати вищим і найбільш специфічним досягненням людської культури” [11].

Оскільки будь-який злочин є актом людської поведінки, наголошує В.М. Кудрявцев, то тут має місце психологічно доволень активність особи, тобто така активність, коли усвідомлюються поставлені цілі й мотиви і водночас залишається контрольованим сам процес антисуспільної поведінки [12]. Мова йде про свідому поведінку, яка для суб'єкта наповнена певним змістом, у тому числі й негативним. На основі дослідження цього процесу зароджується інтеграційним знання, зокрема, на базі кримінології, юридичної психології та психіатрії. Традиційні зв'язки між цими науками проявляються особливо яскраво в ході вирішення суміжних проблем: закономірностей психічної діяльності, насамперед, коли вона знаходиться між психічною нормою та психічною патологією. Про це “свідчить розвиток такого міждисциплінарного виду спільних досліджень, які визначилися на рівні комплексної психолого-психіатричної експертизи” [13].

На практиці борючись зі злочинними проявами буває дуже важко ще й тому, що вони безмежно багатоваріантні. Більше того, переліку злочинів взагалі не існує. Він створюється людьми з урахуванням відповідних діянь і зрештою закріплюється в кримінальному законодавстві. Конкретні злочини зберігають специфіку загальної злочинності з огляду на її класифікаційні (системні) ознаки. “Тільки тепер вони ще більше конкретизуються, у певному ідеалі спрощуються та переходять у психологічну площину, пояснюючи цілі й мотиви поведінки окремої людини-злочинця” [14]. Ця поведінка взаємодіє в просторі мінливих ситуативних факторів з відносно постійними особистісними характеристиками злочинців [15].

Орієнтація саме на людину, її психологію, на аналіз мотивів вибору тієї чи іншої форми поведінки, вдумливе дослідження її фізичного та психічного стану взагалі і в момент скоєння злочину зокрема - це шлях до вдосконалення кримінального права, його не тільки активності, але й гуманізації.

Починаючи з XVII ст., йде постійна теоретизація боротьби зі злочинністю (найчастіше в працях німецьких філософів і юристів). Ця теоретизація проголошувала й особливо підкреслювала кримінологічну мету, щоб до відповідальності не притягувалися невинні люди або, коли вина не була достатньо повною виявлена і доведена. Поширювалася також ідея психологічного покарання (вплив на честь) та прийняття нового виду покарання - умовного засудження. Звернення законодавця до допомоги порівняльного права може тільки розширюватися в наш час, коли від права не тільки чекають забезпечення стабільності правопорядку, а й прагнуть новими законами більш-менш радикально оздоровлювати суспільство [16].

Таким чином, основним принципом удосконалення і розвитку кримінального законодавства є принцип послідовної гуманізації, який бачиться в аргументованій поетапності його втілення в життя. Перший етап – це реалізація принципу невідворотності відповідальності за вчинений злочин, а також дотримання суворой законності, яка не може і не повинна підминятися понят-

тям доцільності. Протягом другого етапу має бути започаткований стабільний процес звуження застосування кримінальної репресії, бо насильство історично завжди відкривало правові двері для ще більшого насильства - не тільки до окремих людей, але й до суспільства, особливо з боку представників його силових структур.

Звуження сфери дії кримінального законодавства – проблема не нова, вона дискутується багато десятиріч і навіть століть. А тому її вирішення і на державному, і на міжнародному рівнях потребує системного підходу до практичної реалізації цієї глобальної кримінально-кримінологічної концепції. Тут визначається декілька напрямків, кожен з яких за своїми масштабами певною мірою претендує на статус самостійного етапу розвитку сучасного кримінального права. Але загальний методологічний принцип щодо наведеної концептуальної ідеї полягає в реалістичності підходів до звуження застосування кримінальною репресією в межах уже діючого Кримінального кодексу 2001 р. Тобто мова йде про перегляд деяких поточних постулатів кримінальної політики і практики, коли стає можливим говорити не тільки про звуження сфери дії кримінального законодавства, але й про законність (законодавчу точність) кваліфікації багатьох суспільно небезпечних діянь, які тільки на перший погляд є злочинами, а фактично вважатися такими наряд чи можуть.

Постає необхідність теоретичного переосмислення традиційно науково “недоторканих” елементів складу злочинів як єдиної підстави кримінальної відповідальності. Так, окремі вчені ще стародавніх суспільств робили спроби звужити дію кримінальних законів без зміни їх змісту, застерігаючи від “покарання не по вині”. Вони дотримувалися думки, що “покарання зла та схвалення добра – добре стародавнє правило”. Більше того, “якщо людина випадково вчинила вбивство..., то така людина не підлягає вигнання з причини причинового нею вбивства” [17]. До необережного вбивства прирівнювалося вбивство, учинене в стані афекту [18] та необхідної оборони [19].

Аналіз сучасного стану реагування на правопорушення та злочини в Україні дає змогу послідовно простежити закономірний кримінологічний зв'язок між загальним зростанням жорстокості злочинців та одночасним посиленням протидії їм з боку працівників органів внутрішніх справ. Результати опитувань населення Центром громадських зв'язків МВС України щодо діяльності органів міліції (“Кримінальна ситуація і взаємозв'язок міліції та населення в м. Харкові”) свідчать про досить критичне ставлення громадян до працівників органів внутрішніх справ. Їх образ у громадській свідомості поки що залишається явно несприятливим. Респонденти вважають, що для сьогоднішніх працівників міліції є характерними, перш за все, зловживання службовим становищем, неважкі надзвичайні заходи до правопорушників, а нерідко і звичайна байдужість [20]. Харківські кримінологи цілком правильно наголошують, що сьогодні, коли в суспільстві зростає соціальна й економічна нищирга, дуже високою є активність злочинних елементів. Рівень небезпеки в діяльності працівників ОВС істотно збільшується. О. Івшенко, зокрема, зазначає, що боротьба зі злочинністю за сучасних умов – це фактично війна, і нереально

увяляти війну без втрат [21]. Тому останнім часом проблемі безпеки працівників ОВС приділяється все більша увага. Між тим опитування показують, що страх отримати ушкодження – далеко не головний чинник у роботі працівників міліції. Абсолютна більшість “інцидентів” пов’язана з їхньою необережністю (близько 59% випадків) [22].

Професійна деформація, як наголошується у спеціальній літературі, є реальним явищем в ОВС, прояви її можуть бути різними за інтенсивністю та поширеністю. Для раннього попередження професійної деформації серед працівників ОВС створюється комплексна система науково-методичного й організаційного забезпечення [23]. “Деформація, за спостереженнями вчених, пов’язана з порушенням цілісності особистості, її ідентичності з соціальним статусом... Професійна деформація являє собою негативні зміни в структурі свідомості та діяльності людини, що відбуваються під впливом особливостей професійної діяльності, і знаходить свій прояв у трудовій діяльності, між особистісних службових та позаслужбових стосунках, а також у повсякденному житті” [24].

Говорячи про ефект зворотності, треба зазначити, що належна професійна підготовка правоохоронців ХХІ ст. неможлива без високої професійної культури [25]. А професійна культура, у свою чергу, потребує інтелектуального розвитку особистості, особливо щодо формування взагалі гуманістичної правосвідомості.

Заради справедливості треба сказати і про те, що однією з важливих причин неефективної роботи правоохоронців є майже постійні службові перевантаження (“втома – це стан, що спричиняється інтенсивною і тривалою роботою, характеризується тимчасовим зменшенням працездатності, виражається зниженням кількості та якості роботи і погіршенням робочих функцій”) [26].

Попередження професійної деформації охоронців громадського порядку – важлива кримінологічна проблема, яка потребує системного аналізу й ефективної реалізації. Загальною концепцією такого попередження є: а) усунення або максимально можлива нейтралізація факторів криміналізації суспільства, держави; б) постійне підвищення авторитету працівників міліції, зміцнення їх правоохорончих зв’язків з населенням; в) демократичний розвиток загальної та спеціальної професійної майстерності міліцейських служб; г) широке використання досягнень психологічної та медичної наук для ефективного усунення службових стресових перевантажень; д) на загальному кримінологічному рівні – розроблення ефективної, науково вивіреної програми правового виховання населення, особливо молоді [27].

Кримінальна політика значною мірою охоплює і підлеспрямовану боротьбу з державною корупцією. Корупція – це не тільки правопорушення і злочинність, вона відкриває простір для негативної причинності, викликає невпевненість, стурбованість у кожного. Тому в сфері кримінальної політики проблемі корупції слід відводити особливе місце, бо ця проблема автоматич-

ню зумовлено безліч інших важливих проблем: розкриття злочинів, боротьби з хабарництвом, відродження “телефонного права” тощо.

Корупція у владних структурах – надзвичайно велике зло, яке відзначається ризиком передачі цього зла іншим людям, суспільству, державі. З філософсько-правового боку, “усе, що завдає шкоди людям чи інституціям, які сприяють їх удосконаленню, може певним чином розглядатися як зло. ... Усе, що справді сприяє вдосконаленню людей і є засобом для цього, є добром” [28], тобто мова йде про забезпечення етично персоніфікованого напрямку в кримінальній і соціальній політиці (наприклад, стосовно чесного бізнесу).

Підводячи підсумки, підкреслимо декілька концептуально важливих аспектів проблеми, що розглядається.

1. Кримінальна політика – це цілісна система кримінально-правових, соціальних, психолого-кримінологічних і філософських ідей, які належить комплексно реалізувати в процесі практичної боротьби зі злочинністю. Кримінальна політика передбачає гуманізацію всієї системи соціальних відносин, спрямованих на вдосконалення якісних показників особистості суб’єкта суспільної діяльності.

2. Кримінальна політика є результатом невпинної роботи й розвитку думки вчених протягом багатьох років, їх наукових здобутків щодо процесу застосування кримінальних законів, а отже, кримінальних санкцій. У цьому відношенні кримінальна політика являє собою новітню філософію боротьби зі злочинністю та її носіями – злочинцями.

Обов’язковим елементом кримінальної політики є, по-перше, її виховне (профілактичне) призначення, бо “у людини повинна бути не тільки концепція, але й позива” [29]. По-друге, слід спеціально наголосити, що кримінальна політика повинна сприяти загальному значному зменшенню притягненню до кримінальної відповідальності, підвищенню якісного рівня слідства в кримінальних справах, тобто реалізації принципу невідворотності притягнення до кримінальної відповідальності за вчинений злочин. По-третє, кримінальна політика має виходити з того, що мотивація антисуспільної поведінки складається під впливом соціальних, психологічних факторів (стаючи патогенними, вони зумовлюють формування деніації, правопорушень, злочинів). По-четверте, об’єктом наукового пізнання проблеми криміногенності слід вважати загалом соціум. По-п’яте, “відправною точкою” кримінальної політики повинні бути масові явища, на відміну від індивідуальних діянь; повинне досліджуватися типове, на відміну від одиничного. “Наукова думка повинна визнавати тільки факти і досліджувати причини появи таких фактів” [30]. Нарешті, обов’язковим елементом кримінальної політики повинна бути об’єктивність, бо “категорія правди дуже переважена суб’єктивними компонентами” [31].

Кримінальна політика має сприймати розумову діяльність правопорушників і злочинців через “конфлікт мотивів” [32], бо правопорушник усвідомлює не тільки обставини (предмети) зовнішнього світу, не тільки особливості оточуючих людей, але й себе самого, включаючи свої психічні процеси, якості,

станів, формування тих чи інших психічних станів ірраціональній релігії, ніж воля усвідомлюється людиною [33]. “Відміння неорієнтованого ядра кожної окремої особистості веде до незвичного врахування її соціальних функцій” [34], тому “бувлять уважкі до своїх думок – вони початок вчинків” (Ляо-Цзи).

Список літератури:

1. Дів.: Герцензон А.А. Утолене право і соціологія. – М., 1970. – С. 179; Ковалев М.И., Воронін Ю.А. Кримінологія і утоленая політика. – Свердловск, 1980. – С. 8. 2. Дів.: Коробєєв А.И. Советская утоленая-правовая політика. – Владивосток, 1987. – С. 50; Миньковський Т.М. О предмете и задачі курса утоленой політики. – М., 1982. – С. 61; Владимиров В.А., Липунов Ю.И. Советская утоленая політика и ее отражение в действующем законодательстве. – М., 1979. – С. 49. 3. Коробєєв А.И. Советская утоленая-правовая політика. – Владивосток, 1987. – С. 49. 4. Бафін Е. Проблемы кримінології. Діалектика кримінальної ситуації. – М., 1983. – С. 47. 5. Галыкєрин И.М. Утоленая політика і утоленые законодательство // Основные направления борьбы. – М., 1975. – С. 56. 6. Гумін О.М., Мельник П.В. Теоретичні основи боротьби з наркотиком серед заслужених до поблажки волі. – К., 2000. – С. 238. 7. Дедюга А.И. Преступники и его кримінологическое изучение // Кримінологія. – М., 1997. – С. 274. 8. Узя К. Преступность и кримінологія в современной Японии. – М., 1989. – С. 90–91. 9. За освітньою МОТ розпитано за прогрес у сучасному суспільстві є стрес. У Великобританії стрес призводить до втрати 10 % національного доходу. Американським фірмам стрес коштує 200 млрд. \$ на рік (Колемієв В. Епо раї о стрессе // Персонал МАУП. – К., 1996. – С. 10). 10. Лейстер К. Избранные статьи. – М., 1992. – С. 9. 11. Касатєрєв Э. Избранные. Опыт о человеке. – М., 1998. – С. 685. 12. Курявичев В.М. Генезис преступлений. Опыт кримінологического моделирования. – М., 1998. – С. 16. 13. Ромылов В.В. Юридическая психология. – М., 2000. – С. 31. Дів., також: Курявичев И.А. Судебно-психиатрическая экспертиза. – М., 1988; Ложов Б.Ф. Теория, эксперимент и практика в психологии // Психологический журнал. – Том 1. – 1980. – № 1. 14. Курявичев В.М. Генезис преступлений. Опыт кримінологического моделирования. – М., 1998. – С. 16. Дів., також: Спиридонов Л.И. Социология уголовного права. – М., 1986. – С. 97. 15. Хевкелєєв Х. Мотивация и деятельность. – Том 1. – М., 1986. – С. 93. 16. Антєлогія правової мислї. Європа. Америка. XVII–XX ст. – Том 3. – М., 1999. – С. 746. Дів., також: Давид Р. Основы права и системы современности. – М., 1988. – С. 24–29, 32–40. 17. Антєлогія мирової правової мислї. – Том 1. – М., 1999. – С. 208. 552. 553. 18. Там само. – С. 208. 19. Там само. – С. 210. 20. Кадрова работа в ОВС та особливості її правового регулювання. – Х., 1999. – С. 22. Дів., також: Кривотенна ситуація в Україні: огляд, тенденції, проблеми. – К., 1998. – С. 85. 21. Іваненко О. Безпека правоохоронці // Міліція України. – 1998. – № 1. – С. 20–21. 22. Дів.: Антонюк А.Б., Биланов В.И. Основы обеспечения безопасности личности, общества и государства. – М., 1996; Фатєєв Н.М. Как провести социально-психологическое исследование в коллективе ОВД. – М., 1993; Бандурка В.О., Соболєв В.О. Теория та методи роботи з персоналом в органах внутрішніх справ. – Х., 2000. 23. Дів.: Бандурка О.М. Управління в органах внутрішніх справ України: Підручник. – Х., 1998; Медведєв В.С. Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ (теоретичні та прикладні аспекти). – К., 1997; Мельник П.В., Терещенко Л.В. Концептуальні передумови формування професіоналізму працівників міліції. – К., 1998. 24. Бандурка В.О., Соболєв В.О. Теорія та методи роботи з персоналом в органах внутрішніх справ. – Х., 2000. С. 188; Дів., також: Андрєєв В.Т., Кеміренко Л.Л., Медведєв В.С. Професійна психологія: Загальна частина. – К., 1995. 25. Мартинєнко О. Особистість правоохоронця в ХХІ сторічч // Філософські пошуки. – Львів, 1999. – С. 113. 26. Генярук Г.О. Вромя // Гітєна праці. – К., 2000. – С. 39. Дів., також: Лєвчук Р. Теорія стресса и психофизиологические исследования // Эволюционный стресс. – М., 1970. 27. Дів.: Мельник П.В., Терещенко Л.В. Концептуальні передумови формування професіоналізму працівників міліції. – К., 1998. – С. 56–57; Медведєв В.С. Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ (теоретичні та прикладні аспекти). – К., 1997; 28. Герет Т.М., Клянов Р.Д. Етика бладеу. – К., 1999. – С. 15. 29. Артемєєва Е.Ю. Основы психологии субъективной семантики. – М., 1999. – С. 3. 30. Касатєрєв Э. Лекция по философии и культуре // Культурология. XX век. – М., 1995. – С. 126. 31. Эпикон В.В. Психология понимания правды. – СПб., 1999. – С. 20. 32. Титкомлєров О.К. Психология мышления. – М., 1984. – С. 195. 33. Дів., там само. – С. 202. 34. Гессєн С.И. Избранные сочинения. – М., 1999. – С. 381.

Надійшла до редакції 25.11.2001 р.